

Kermis en wijdingsjaren van de Amersfoortse Sint-Joriskerk

door R.M. KEMPERINK

Alweer enige tijd geleden verscheen als deel 11 in de Amersfortia Reeks een uitvoerig bouwhistorisch overzicht van de Amersfoortse Sint-Joriskerk.¹ Deze laat-middeleeuwse, deels 16de-eeuwse hallenkerk heeft een lange voorgeschiedenis gekend, wat onder andere mag blijken uit de gedeeltelijk romaanse toren, die thans staat ingebouwd in het westelijk deel van de zuidbeuk en waarvan de oudste bouwfase wordt gedateerd rond het begin van de 13de eeuw.² De auteur, de bouwhistoricus K. Emmens, bespreekt uiteraard de vroegste vermelding van de kerk. Hij deelt mee dat volgens de 17de-eeuwse Amersfoortse notaris Van Ingen de Utrechtse bisschop Otto III van Holland op 25 september 1248 het altaar van de Sint-Joriskerk heeft ingewijd.³ Slaan wij Van Ingen erop na, dan treffen wij inderdaad twee plaatsen aan waar het jaar 1248 als wijdingsjaar wordt genoemd, echter met een andere datum: niet 25 maar 15 september.⁴

Overlevering De rooms-katholieke Johan van Ingen (ca. 1580-1659) voltooide in of kort na 1657 een manuscript onder de titel *Geschiedenissen getogen uyt oude geschriften*, voornamelijk gewijd aan de – katholieke – kerkgeschiedenis van zijn woonplaats en in het bijzonder aan twee Amersfoortse vrouwenkloosters, het Sint-Agnietenconvent en het Sint-Aagtenklooster. Bij het samenstellen ervan kon hij onder meer gebruik maken van de thans verdwenen kronieken van deze instellingen.⁵ De beide mededelingen over de altaarwijding in de Sint-Joriskerk zijn echter niet uit deze kronieken afkomstig. De eerste keer dat Van Ingen de kerk ter sprake brengt, vermeldt hij slechts dat Otto III op 15 september 1248 ‘het outaer’ heeft gewijd. Op het eind van zijn werk komt de gebeurtenis opnieuw aan de orde en is er sprake van ‘het hooge aultair’. Van Ingen knoopt er de conclusie aan vast, dat de kerk ‘omtrent den jare 1248’ moet zijn ‘getimmerd’. Bij de eerste vermelding noemt hij tevens de herkomst van zijn gegevens. Hij ontving ze in 1655 van de Amersfoortse schepen Warner van Bronckhorst.⁶

Emmens twijfelt aan de authenticiteit van Van Ingens bericht en hij is de eerste niet.⁷ Inderdaad vormt de afstand in tijd tussen de veronderstelde gebeurtenis en de optekening ervan een wel erg lange periode: meer dan vier eeuwen. Van Ingen ontleende zijn kennis dan wel aan zijn stadgenoot schepen Van Bronckhorst, maar hoe die aan zijn wijsheid kwam, blijft onbekend. De argumenten waarmee Emmens zijn vraagteken staft, komen dadelijk ter sprake, maar eerst wil ik terug naar de dagaanduiding. Emmens’ ‘25 september’ is name-

lijk geen toevallige verschrijving; de auteur heeft die dagaanduiding elders aangetroffen. Wij vinden die datum onder meer bij oudere schrijvers als Verhoeven en Van Bommel.⁸ Maar er bestaat een nog vroegere vermelding van 25 september 1248 als de dag waarop het hoofdaltaar van de Sint-Joriskerk zou zijn ingewijd, ouder nog dan de mededeling bij Van Ingen. Het gaat om de 16de-eeuwse Latijnse kroniek, het [*Vetus*] *Chronicon Amorfortium*, door Matthaëus in 1693 in druk uitgegeven.⁹ Het is een werk van bescheiden omvang, in de uitgave van Matthaëus 31 pagina's in kwarto, dat de hele middeleeuwse geschiedenis van de stad en een goed deel van de 16de eeuw bestrijkt. De onbekende auteur sloot zijn werk af in of kort na 1573, in ieder geval vóór 1579. Was hij na 1579 nog aan zijn kroniek werkzaam geweest, dan had hij de tweede inname van Amersfoort door de geuzen in maart van dat jaar stellig vermeld. Dat is niet het geval: na de behandeling van het jaar 1573 besluit hij zijn relaas met een opsomming van bekende Amersfoorters.

Onze anonieme chroniqueur nu deelt mee dat hij in een oud handschrift (*antiquus codex*) aantrof, dat bisschop Otto III van Utrecht op 25 september 1148 het hoogaltaar van de Sint-Joriskerk (sumum altare templi D. Georgii) had gewijd. Dat moet een verschrijving zijn, concludeert hij vervolgens: bisschop Otto overleed immers op 2 april 1249,¹⁰ en de wijding moet derhalve niet in 1148 maar een eeuw later hebben plaatsgevonden.¹¹ Daarmee bezitten wij een, zij het corrupte vermelding van de consecratie van het hoogaltaar van de Sint-Joriskerk die aanzienlijk ouder is dan de mededeling van Van Ingen. Hoeveel ouder is onmogelijk te zeggen. Wat verstond een schrijver uit de tweede helft van de 16de eeuw onder een *antiquus codex*? Is het te gewaagd te veronderstellen dat hij een ons onbekend (laat-)middeleeuws handschrift tot zijn beschikking had?

Die mogelijkheid is allerminst onwaarschijnlijk. Voorafgaand aan zijn eigenlijke kroniek somt de auteur een reeks werken op waaraan hij zijn kennis ontleent.¹² Daaronder noemt hij onder meer de thans niet meer in originele vorm beschikbare, maar nog door Van Ingen geraadpleegde kronieken van het Sint-Agnietenconvent en van Sint-Aagten. Dat hij deze werken in het origineel onder ogen heeft gehad, is inderdaad aannemelijk. Onjuistheden in de Agnietenkroniek, zoals we die kennen via Van Ingen, vinden we bij onze anonieme auteur eveneens terug, maar bovendien is hij bekend met een interne kwestie die beide kloosters betrof, bij Van Ingen niet voorkomt en eigenlijk alleen maar uit een van de betreffende kloosterkronieken afkomstig kan zijn.¹³ Toch ligt het niet voor de hand dat hij aan deze bronnen zijn kennis over de altaarwijding ontleende. Had een van beide kronieken hiervan melding gemaakt, dan had Van Ingen zich niet op schepen Van Bronckhorst hoeven te beroepen. Met de *antiquus codex* wordt dus een ander werk bedoeld. Welk is niet duidelijk. Maar onder zijn bronnen noemt de auteur ook het archief van het Sint-Joriskapittel, en wellicht waren daar in zijn tijd nog codices voorhanden die sindsdien verloren zijn.

Voorlopig kunnen wij concluderen dat 1248 als het jaar waarin het hoogaltaar van de Sint-Joriskerk werd gewijd, aan waarschijnlijkheid wint, wanneer we ons voor dit gegeven niet uitsluitend op Van Ingen maar tevens op de ons onbekende auteur van het *Chronicon Amorfortium* baseren. Maar er is nóg een gegeven dat het jaar 1248 geloofwaardig maakt. Daarvoor moeten wij ons wenden tot de handelende persoon bij de wijdingsplechtigheid, bisschop Otto III van Utrecht.

Otto III¹⁴ was de tweede zoon van de Hollandse graaf Willem I (1203-1222). Na de dood van bisschop Wilbrand van Utrecht in 1233 volgde hij deze op als elect. Dat hield in dat hij gekozen of aangewezen was als bisschop, maar de wijding daartoe nog niet had ontvangen. Deze wijding zou lang op zich laten wachten; kennelijk wilde Otto andere mogelijkheden openhouden. Eerst in 1245, onder druk van de paus, liet hij zich eerst tot priester en vervolgens tot bisschop wijden. Gedurende het grootste deel van zijn regering, van 1233 tot 1245, kon Otto III als elect dan ook geen altaarwijding verrichten;¹⁵ dat kon hij pas in de periode vanaf zijn bisschopswijding in 1245 tot zijn overlijden in begin 1249. Juist in deze betrekkelijk korte tijdsspanne wordt de altaarwijding van de Sint-Joriskerk geplaast, en dat maakt het bericht erover des te geloofwaardiger.

Op grond van het voorgaande mag de slotsom luiden, dat 1248 als jaar waarin het hoogaltaar in de Sint-Joriskerk werd gewijd, sericus moet worden genomen. Die wijding zou dan in de maand september hebben plaatsgevonden; daarover zijn beide bronnen het eens. Over de exacte datum – 15 of 25 september – spreken ze elkaar tegen. Zolang er geen argumenten zijn die deze globale datum onwaarschijnlijk maken, zullen we haar moeten accepteren. Die argumenten zijn er echter wel, en wij zullen ze daarom eerst op hun hardheid moeten beproeven. Vervolgens zullen we bezien of wij de datum zelf nog kunnen aanscherpen.

Kermissen en jaarmarkten Onze beide bronnen spreken van de wijding van niet zomaar een altaar maar het hoogaltaar (*summum altare, het hooge aultair*). De wijding van het hoogaltaar van een kerk was doorgaans tevens de kerkwijding. Jaarlijks vierde men deze heuglijke gebeurtenis met een feestelijk misoffer, de ker(k)mis. Later werd dit de aanduiding van de feestdag zelf, en vervolgens van de jaarmarkt die vaak ter gelegenheid van het feest werd gehouden en meerdere dagen in beslag kon nemen. Het Duitse *Messe* – Leipziger Messe, Frankfurter Buchmesse – herinnert nog aan dit verband. Bij die jaarmarkt hoorde ook het volksfeest dat wij heden ten dage met kermis aanduiden.

Jaarmarkten hadden een interregionaal karakter. Ze mogen niet verward worden met de dag- en weekmarkten die steeds van lokale betekenis waren. Amersfoort bezat in de Middeleeuwen vijf jaarmarkten, waarvan er twee expliciet met kermis werden aangeduid: de Grote Kermis in oktober en de Kleine Kermis een week vóór Pinksteren.¹⁶ In het kader van ons onderzoek kan de Kleine Kermis of

De Sint-Joriskerk op een pentekening uit de 18de eeuw.

Lieve-Vrouwevaartse markt buiten beschouwing blijven. Deze ontstond pas naar aanleiding van het Amersfoortse Mariamirakel van 1444, in verbinding met de jaarlijkse Vrouwevaart, die op de zondag vóór Pinksteren werd gehouden.¹⁷

Met deze kennis bekijken wij vervolgens wat de Amersfoortse mediëvist Van Kalveen een jaar of tien geleden in een artikel over de oudste geschreven bronnen betreffende de Sint-Joriskerk¹⁸ concludeerde ten aanzien van de wijdingsdatum. Van Kalveen bespreekt de mededeling van Van Ingen en meent dat de door hem gegeven datum, 15 september 1248, in ieder geval één onjuist element bevat: 'volgens Amersfoortse oeroude traditie' had de kerkwijding op 10 oktober plaatsgevonden.¹⁹ Hij licht dit als volgt toe. Op 'kerkemisdach' werden onder meer de rekeningen van de gasthuismeesters van het Sint-Pietersgasthuis afgesloten en vond de verkiezing van nieuwe gasthuismeesters plaats. Dat gebeurde op Sint-Victorsdag, 10 oktober. Dat was tevens de dag van de Amersfoortse kermis.²⁰ Emmens volgt deze kritiek op Van Ingen.²¹

Op zich zegt het feit dat 10 oktober voor het Sint-Pietersgasthuis de 'kerkemisdach' was, nog niet zoveel. De kermis van een geestelijke instelling hoefde niet noodzakelijkerwijs de wijdingsdag van de parochiekerk te volgen. Zo vierde de

Amersfoortse broederschap van Maria Magdalena haar kermis op de zondag vóór Maria Geboorte, dus in begin september.²² Anderzijds was, zoals wij reeds zagen, oktober wèl de maand van de Grote Kermis in Amersfoort. In 1594 werd deze jaarmarkt gehouden van 5 tot 11 oktober.²³ Het is echter de vraag of de markt altijd op dit tijdstip heeft plaatsgevonden. De Grote Kermis werd ook Sint-Gallenmarkt genoemd, naar een 7de-eeuwse Ierse heilige, wiens feest werd gevierd op 16 oktober, Sint-Gallendag. Van Rootselaar al vond het daarom voor de hand liggen, dat de markt oorspronkelijk op die dag werd gehouden.²⁴ De Utrechtse bisschop hief in 1376 in Amersfoort de jaarmarkttol inderdaad op Sint-Gallendag.²⁵ Heeft de wijding van het hoogaltaar in de Sint-Joriskerk dan plaatsgevonden op 16 oktober?

Dat hoeft niet. Niet alle jaarmarkten ontstonden vanuit een ker(k)mis in de oorspronkelijke betekenis van het woord. Ook praktische redenen konden de doorslag geven bij de keuze van het tijdstip waarop de markt werd gehouden. Een Amersfoorts voorbeeld kennen we uit 1478. In dat jaar schonk bisschop David van Bourgondië Amersfoort zijn vijfde jaarmarkt, de Midvastense markt. De periode waarbinnen de markt plaatsvond, werd in overleg met de stad Utrecht vastgesteld, namelijk van maandag na zondag *Letare* tot zondag *Judica me*, respectievelijk de vierde en de vijfde zondag van de Vasten. Het tijdstip was afgestemd op de Utrechtse jaarmarkt die op zondag *Judica me* begon.²⁶ Een dergelijke afstemming was niet ongewoon en in overeenstemming met het interregionale karakter van de jaarmarkt. Bekend is het voorbeeld van het graafschap Champagne. Daar werden sinds 1180 de jaarmarkten in de steden Lagny, Barsur-Aube, Provins en Troyes volgens vast schema over het jaar gespreid, zodat nergens doublures ontstonden. De zes afzonderlijke markten duurden tenminste zes weken. De markt te Lagny werd gehouden in januari en februari, die te Bar in maart, april en mei; dan volgde Provins in mei, juni en juli, Troyes in juli en augustus, Provins opnieuw in september en oktober, en tenslotte opnieuw Troyes in november en december.²⁷

Naar de Amersfoortse jaarmarkten is nog geen onderzoek gedaan. Mogelijk heeft de stad al ten tijde van de stadsrechtverlening van 1259 een dergelijke markt gekend.²⁸ In ieder geval bezat Amersfoort er al een vóór 1331. In dat jaar schonk bisschop Johan van Diest de stad het recht jaarlijks naast de bestaande jaarmarkt twee nadere 'marct daghe' te houden.²⁹ Jammer genoeg worden in het stuk de markten niet bij name vermeld, maar men mag aannemen dat het hier gaat om die van Beloken Pasen, de Sint-Bartholomeüsmarkt en de Sint-Gallenmarkt, de drie die wij kennen uit 1376.³⁰ Waren deze markten wellicht eveneens afgestemd op andere markten, bijvoorbeeld die van de nabijgelegen bisschopsstad?

Het lijkt er wel een beetje op. De stad Utrecht bezat sinds 1127 vier jaarmarkten.³¹ Passen we die met die van Amersfoort in één schema, dan ontstaat het volgende overzicht.

Utrecht	Amersfoort
Pasen	Beloken Pasen
Sint-Jan (24 juni)	Sint-Bartholomeüs (24 augustus)
Maria Geboorte (8 september)	Sint-Gallen (16 oktober)
Sint-Maarten (11 november)	

De Amersfoortse Sint-Gallenmarkt lijkt inderdaad tussen twee Utrechtse markten te zijn ingepast.

Dat de Amersfoortse kermis volgens 'oeroude traditie' werd gevierd op 10 oktober, is na de constatering dat de markt eerder op 16 oktober plaatsvond, op zijn minst aan twijfel onderhevig. Ook de stad Utrecht laat zien dat met de jaarmarkten flink kon worden geschoven. Daar werden de vier bovenvermelde markten in 1378 teruggebracht tot drie, niet door een van de bestaande te schrappen, maar door het opzetten van een volledig nieuw jaarschema. Voortaan zouden de markten aanvangen op Palmavond, veertien dagen vóór Pinksteren en op Sint-Victorsavond (9 oktober).³² De datum van de laat-middeleeuwse Grote Kermis in Amersfoort biedt dus geen enkele garantie voor de datum van een kerkwijding die eeuwen ervóór haar beslag had gekregen, zowel omdat de kermis/jaarmarkt in de loop van de tijd van datum kon veranderen, alsook omdat de voor de jaarmarkt gekozen datum niet altijd aan een kerkwijding hoefde te zijn gerelateerd.

Bouwhistorie Maakte Van Kalveen bezwaar tegen de dag- en maandaanduiding die ons voor de kerkwijding van de Sint-Joriskerk is overgeleverd, voor Emmens staat ook het jaar ter discussie.³³ Terecht wijst hij de mening van de hand, dat de kerkwijding de bouw afsloot van de oudst bekende romaanse voorganger van de Sint-Joris, waarvan alleen de torenopbouw resteert. Van Ingens conclusie, *d'selve kerk soude men mogen oordelen getimmert te syn omtrent den jare 1248*, gaat niet op. De romaanse toren in zijn oudste vorm moet in 1248 al geruime tijd voltooid zijn geweest, en juist de toren was gewoonlijk het sluitstuk van de kerkbouw. Voor de wijding van het hoogaltaar, de kerkwijding, hoefde men bovendien niet op het gereedkomen van de toren te wachten; dat zou heel ongebruikelijk zijn geweest. Zo gezien moet de kerkwijding zich in ieder geval vóór 1200 hebben afgespeeld en komt het jaar 1248 als zodanig op losse schroeven te staan. Toch geeft Emmens zelf de uitweg: de wijding van 1248 kan samenhangen met een vergroting van de kerk. Op zich is dit een aantrekkelijke gedachte. De goti-

sche Sint-Joris is gedurende de Middeleeuwen herhaaldelijk verbouwd en uitgebreid, en daarin vormde deze kerk beslist geen uitzondering. Waarom zou men zich de romaanse Sint-Joriskerk dan moeten voorstellen als een statisch object dat, eenmaal gereed, geen veranderingen meer heeft ondergaan?

Probleem is echter dat van de romaanse Sint-Joris op de toren na geen zichtbare bouwdelen zijn overgebleven. Archeologisch onderzoek binnen de muren van de huidige hallenkerk heeft tot op heden niet plaatsgevonden. Wij zullen ons daarom op het glibberige maar daarom niet minder boeiende pad van de hypothese moeten wagen, willen we met dat jaar 1248 verder komen.

De romaanse toren, die in eerste instantie bestond uit de onderste vier geledingen van de huidige torenbouw met daarboven de spits, stamt volgens Emmens op bouwhistorische gronden uit ca. 1190/1200.³⁴ De oostgevel ervan en sporen aan de oostzijde van de toren doen op deze traditionele plek een kerkruimte vermoeden.³⁵ Wij mogen aannemen dat het hierbij gaat om de kapel die in oorsprong deel uitmaakte van de bisschopshof, waarvan echter eerst sprake is in 1203.³⁶ Deze kapel is op een gegeven moment parochiekerk geworden. Wanneer die verandering in status heeft plaatsgevonden, of er sprake is geweest van een geleidelijk proces of van een verheffing ineens, blijft duister.³⁷ Pas in 1265 kunnen we vaststellen dat de Sint-Joriskerk de status van parochiekerk onmiskenbaar bezit. In een oorkonde van bisschop Hendrik van Vianden is dan sprake van *procuratores*, kerkmeesters.³⁸ In het verleden is al herhaaldelijk geconstateerd dat Amersfoort in 1132 nog geen eigen parochie vormde.³⁹ In dat jaar gaf bisschop Andreas van Utrecht een ontginningsconcessie uit voor Hoevelaken.⁴⁰ Hij bepaalde daarin dat de nieuwe bewoners, zolang zij niet over een eigen kerk beschikten, kerkelijk onder Leusden, het huidige Oud-Leusden, zouden ressorteren. Had Amersfoort in 1132 een parochiekerk bezeten, dan zou, gezien de meer nabije ligging, een verwijzing naar deze kerk voor de hand hebben gelegen.

Tussen 1132 en 1265 moet de kapel bij de bisschopshof dus parochiekerk zijn geworden. Het eindjaar van deze termijn kan overigens nog iets naar voren worden geschoven: verondersteld mag worden dat Amersfoort op het moment van de stadsrechtverlening in 1259 een eigen parochie vormde.⁴¹ Die verandering van status, samen met een in de 13de eeuw voor de hand liggende groei van de bevolking, kan hebben geleid tot de noodzaak het bestaande kerkgebouwtje te vergroten of te vervangen. Verondersteld mag worden dat men in dat geval eerst schip en priesterkoor aan de nieuwe eisen heeft aangepast, en vervolgens de bestaande toren in een juiste proportie heeft gebracht met de vernieuwde of nieuwe kerk. De huidige vijfde geleding van de toren kan op bouwhistorische gronden op omstreeks 1300 worden gedateerd.⁴² De veronderstelde nieuwe of vernieuwde romaanse kerk zou dan ergens tussen 1190, de vroegste bouwdatum van de oudere torendelen, en 1300 tot stand zijn gekomen, en in een dergelijke

reconstructie laat zich 1248 als wijdingsjaar, ruim een decennium vóór de stadsrechtverlening, heel wel inpassen.

15 of 25 september? Hierboven hebben wij vastgesteld dat er sterke argumenten zijn om de kerkwijding van de Sint-Joris ergens in september 1248 te zoeken. Wij bezitten twee bronnen, zij het van late datum, die deze datum bevestigen. Een van beide gaat terug op een niet met name genoemde oudere bron, de *antiquus codex*. Argumenten tegen de overgeleverde datum bleken niet doorslaggevend. Alleen de dagaanduiding blijft nog open. Maakte Van Ingens zegsman een vergissing of zit de fout bij de *antiquus codex* of de afschrijver ervan, de auteur van het *Chronicon Amorfortium*? De codex bevatte, zoals wij zagen, een evident foutieve jaaraanduiding, die door de auteur van het *Chronicon* werd hersteld.

In de Amersfoortse stadsrekening over 1525 wordt een post gedateerd 'twe daghe voer ons kermis'. Men mag aannemen dat in een document van de stadsregering met 'ons kermis' de kermisdag van de stedelijke parochiekerk wordt bedoeld. De passage staat tussen een post 'inden weeck daer dat heilich cruys in was' en een 'inden weeck sunt Matheus in was.'⁴³ *Exaltatio crucis*, Kruisverheffing, wordt gevierd op 14 september, Sint-Mattheüs valt op 21 september. De 'weeck sunt Matheus in was' eindigde in 1525 op 23 september. Als kermisdag is 25 september hiermee uitgesloten en de veronderstelling dat de opsteller van de stadsrekening met 'ons kermis' op 15 september doelde, ligt nu wel voor de hand.

Dat betekent dat schepen Van Bronckhorst ons via Van Ingen vrijwel zeker de juiste datum voor de kerkwijding van de Sint-Joriskerk heeft overgeleverd. Dat betekent ook dat deze overlevering onafhankelijk is van die van de *antiquus codex* en de auteur van het *Cronicon Amorfortium*. En wij mogen er tenslotte van uitgaan dat op 15 september 1248 bisschop Otto III de kerkwijding van een nieuwe of vergrote Amersfoortse Sint-Joriskerk voltrok. Mogelijk was de kerk toen reeds parochiekerk, mogelijk ook verwierf zij deze status op de dag van de wijding zelf.

NOTEN

Gebruikte afkortingen:

GAA: Gemeentearchief Amersfoort

OSU [gevolgd door deelnr.]: S. Muller Fzn, A.C. Bouman, K. Heeringa en F. Ketner (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*. 5 dln. Utrecht, 1920/'s-Gravenhage, 1940-1959.

1. K. Emmens, *De Sint-Joriskerk te Amersfoort. Van hofkapel tot kapittelkerk*. Amersfoort 1998. (Amersfortia Reeks 11).
2. Vgl. *ibid.*, 47-49.
3. *Ibid.*, 19.
4. J. van Ingen, 'Geschiedenissen', ed. J.H.P. Kemperink. In: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 74 (1957). 1-155, speciaal 20 & 140-141.
5. Vgl. de inleiding op de in de voorgaande noot genoemde tekstuitgave.
6. Van Ingen, 24.
7. Vgl. J. Hovy, 'De vroegste bestuursgeschiedenis van Amersfoort en de stadsrechtverlening van 1259'. In: *Spiegel der Historie* 4 (1969). 1-48, speciaal 23; idem, *Amersfoort in prent*. Zaltbommel 1975. 61-63 & C.A. van Kalveen, 'De Amersfoortse Sint-Joriskerk in de geschreven bronnen tot ca. 1380'. In: J.A. Brongers, B.G.J. Elias & R.M. Kemperink (red.), *Amersfoortse opstellen. Historie, archeologie, monumentenzorg*. Amersfoort 1989. 51-77, speciaal 51.
8. Th. Verhoeven, *Brevis rerum Amorfartiarum et succincta descriptio*, ed. A. Matthaeus. In: *Rerum Amorfartiarum scriptores duo inediti*. Lugduni Batavorum 1693. 1-152, speciaal 71 & A. van Bommel, *Beschryving der Stad Amersfoort*. Deel 1. Utrecht 1760. 64.
9. *Chronicon Amorfartium*, ed. A. Matthaeus, in: *Rerum Amorfartiarum*, 153-185, gevolgd door *Notae et observationes* door de uitgever, 186-412.
10. Over de exacte sterfdatum van bisschop Otto III van Holland bestaat onzekerheid. Vgl. C. Pijnacker Hordijk, 'Lijsten der Utrechtsche Prelaten voor 1300'. In: *Nederlandsch Archievenblad. Orgaan van de Vereeniging van Archivarissen in Nederland* 20 (1911/12). 18-56 & 63-219, speciaal 52-53.
11. *Chronicon*, ed. Matthaeus. 158. In zijn *Notae et observationes* (204) merkt Matthaeus op, dat de kroniek van het Sint-Agnietenconvent de datum 15 september geeft. De geleerde uitgever valt hier echter door de mand. Hij raadpleegde niet de middeleeuwse kloosterkroniek, maar het 17de-eeuwse handschrift van Van Ingen en citeert onder meer de in noot 4 vermelde plaatsen. Zoals wij zagen, stamden deze juist niet uit de door Van Ingen geraadpleegde kloosterkronieken maar van schepenen Van Bronckhorst. Vgl. de inleiding van Kemperink op de in noot 4 geciteerde Van-Ingeneditie, 10-11.
12. *Chronicon*, ed. Matthaeus, 155-156.
13. Vgl. de inleiding van Kemperink op de in noot 4 geciteerde Van-Ingeneditie, 9-10.
14. Over hem vgl. Pijnacker Hordijk, 52-53 & L. Knappert & P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Deel 5. Leiden 1921. kol. 410.
15. Sinds de 8ste eeuw was het algemeen gebruik dat de bisschop kerken en altaren wijdde. Vgl. A. Angenendt, *Geschichte der Religiosität im Mittelalter*. Darmstadt 1997. 326.
16. Over de Amersfoortse jaarmarkten vgl.

- A. van Bommel, *Beschrijving van de Stad Amersfoort*. Deel 2. Utrecht 1760. 767-771.
17. Vgl. R.M. Kemperink, 'Mirakel en bedevaart', in: S. van Adelberg e.a., *De Amersfoortse kerken, kloosters, kapellen en synagogen en hun geschiedenis tot omstreeks 1850*. Amersfoort 1984. (Amersfortia Reeks 1). 42-50, speciaal 47.
18. Geciteerd in noot 7.
19. Van Kalveen, 51.
20. Idem, 71 noot 4.
21. Als noot 3.
22. Vgl. Van Bommel, Deel 1, 121.
23. Vgl. W.F.N. van Rootselaar, *Amersfoort 777-1580*. Deel 1. Amersfoort 1878. 284.
24. Ibid.
25. Vgl. *ibid.*, 415.
26. Vgl. K. Burman, *Utrechtsche Jaarboeken van de vyftiende eeuw [...]*. Deel 3. Utrecht 1754. 236-238.
27. Vgl. bijvoorbeeld R.-H. Bautier, *The Economic Development of Medieval Europe*. London 1971. 111 & N.J.G. Pounds, *An Economic History of Medieval Europe*. London/New York 1974. 355-356.
28. Vgl. Van Rootselaar, Deel 1, 284; Hovy, 'Vroegste bestuursgeschiedenis'. 23 & idem, *Amersfoort in prent*. 17 & 48.
29. GAA, Stadsarchief, charter nr. 2. De oorkonde is o.m. afgedrukt in Matthaëus, 207 & Van Bommel, Deel 2, 858; in regest bij J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340*. Utrecht 1937. (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap. Derde serie, deel 66). nr. 996.
30. Vgl. Van Rootselaar, Deel 1, 415. Van de vijf Amersfoortse jaarmarkten vallen uiteraard de Lieve-Vrouwevaartse markt, ontstaan na 1444, en de Midvastense markt, ingesteld door bisschop David van Bourgondië in 1478, af.
31. OSU II, nr. 322. Over de Utrechtse jaarmarkten vgl. verder W. Graadt van Roggen, 'Momentopnamen van de Utrechtsche jaarmarkten'. In: *Jaarboekje van 'Oud-Utrecht'* 1940. 48-86, speciaal 51.
32. Burman, Deel 1. Utrecht 1750, 294-295, noot. Vgl. ook Graadt van Roggen, 67-68.
33. Emmens, 19-20.
34. Idem, 47-49.
35. Idem, 49-50.
36. OSU II, nr. 560.
37. Over de problemen die er bestaan ten aanzien van de vraag of een middeleeuwse kerk al dan niet als parochiekerk mag worden beschouwd, vgl. W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen*. Amsterdam 1951. 311-317 & 320.
38. OSU III, nr. 1671.
39. Vgl. o.m. Van Bommel, Deel 1, 15-16; Hovy, 'Vroegste bestuursgeschiedenis'. 23 & idem, *Amersfoort in prent*. 15.
40. OSU I, nr. 341.
41. Vgl. Hovy, 'Vroegste bestuursgeschiedenis'. 23.
42. Vgl. Emmens, 52-53.
43. GAA, Stadsarchief, inv. nr. 109, Stadsrekening 1525, 42. Ik dank de Amersfoortse gemeentearchivaris dr. F.J.W. van Kan, die mij op deze passage attent maakte.